

Самуйлік Я.Р. (Брэст)

ВЁСКА ГАЛЬЦЫ ПІНСКАГА РАЁНА: ГІСТОРЫЯ, СУЧАСНАСЦЬ, МОВА

Гальцы – вёска ў Калавуравіцкім сельсавеце, што размешчана за 41 км на ўсход ад раённага цэнтра г. Пінска. Першае ўпамінанне пра паселішча ў пісьмовых крыніцах адносіцца да 1533 г. Гэта сяло ў Пінскім старостве ВКЛ. Тут знаходзілася ўласнасць (фундушавыя землі) Пінскага Варварынскага жаночага манастыра, якая пазней стала вотчынай сям’і Дамброўскіх. У 2005 г. у вёсцы налічвалася 315 жыхароў і 153 гаспадаркі [1, с. 396; 2, с. 578].

Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана праграма лінгвістычнага атласа «Гаворкі Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка», а таксама т.зв. новая праграма: «Як у вас гавораць?» [3, с. 14–18]. Дыялектны матэрыял у в. Гальцы (мясц. назва: *Гол’цы*; жыхары: *гол’чаньы, гол’чаньын, гол’чанька*) быў запісаны ў жніўні 2000 г. ад мясцовых жыхароў Хоміч Ганны Рыгораўны, 1933 г. нараджэння, і Неўдаха Івана Рыгоровіча, 1937 г. нараджэння.

Разгледзім асноўныя фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці даследуемай гаворкі. Вывучаемай гаворцы ўласцівы пяць галосных фанем [а], [е], [о], [ы(і)], [у]. Характарызуе і адрознівае гэтую гаворку ў першую чаргу о к а н н е, г.зн. захаванне гістарычнага *о ў ненаціскных

складах пасля цвёрдых зычных: *дoрoгa, кoрoвa, гoлoвa, мoлoкo, с'іно, высoкo, л'ітo* і інш.

Адна з найбольш яркіх і выразных адметнасцей гаворкі – гэта рэалізацыя гукa [l] ў адпаведнасці з этымалагічнымі **h, *o* ў складах пад націскам (т.зв. і к а в і з м): *л'іс, с'іно, сн'іг, в'іт'ор, хл'ів, л'ітo; в'із, в'іл, н'іс, ст'іл, б'іл'ш, в'ін, л'ідеш, кoр'івкa, н'іж* і інш. [4, с. 151].

Паказальнай і істотнай асаблівасцю разглядаемай гаворкі з'яўляецца таксама вымаўленне галоснага [e], які адзначаны ў наступных пазіцыях: на месцы спрадвечных **h, *e* ў першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных: *бeдa, вeдpo, вeснa, мeшoк, пeсoк*; на месцы гістарычных **e (*ь)* у першым пераднаціскным складзе пасля этымалагічных **з, *н, *с, *т, *д*: *зeмл'a, нeмa, сeлo, тeпeр, дeн'oк*. Заўважым, што спрадвечны **e* захоўваецца ў націскным становішчы ў наступных лексемах: *oвeс, мeд, вeчoр, aлe дaл'oкo*.

Яшчэ адна з найбольш значных прыкмет даследуемай гаворкі – гэта наяўнасць гукa [a] на месцы гістарычнага **к* ў пераднаціскных і паслянаціскных складах у словах тыпу *вз'алa, зл'акaвca, зл'акaццa, зл'акaтыca, пaм'am', aлe зaйвeц*.

Найбольш яркай і паказальнай адметнасцю сістэмы кансанантызму вывучаемай гаворкі з'яўляецца вымаўленне толькі цвёрдых губных і этымалагічных **з, *н, *с, *т, *д, *л* адпаведна перад спрадвечнымі **e, *h, *i, *ь*: *бeрoг, вeчoр, дo мeнe, пeрвыiй; бeдa, вeдpo, вeснa, мeшoк, пeсoк; зaбывaты, лoвыты, мыcкa, пыcаты, рoбыты; зымa, кoсыты, нывкa, ходыты; зeмл'a, нeмa, сeлo, тeпeр, дeн'oк; aлe, лeд', пoлe; кoлы, лыпa, лыты, ходылы*. Аднак перад гістарычнымі **h, *o* ў складах пад націскам паслядоўна выступаюць мяккія зычныя: *л'іс, с'іно, сн'іг, в'іт'ор, хл'ів, л'ітo; в'із, в'іл, н'іс, ст'іл, б'іл'ш, в'ін, л'ідеш, кoр'івкa, н'іж* і інш.

Яшчэ адна асаблівасць даследуемай гаворкі – гэта рэалізацыя зычных [d], [m] у розных умовах. Цвёрдыя адпаведныя гукі адзначаны перад этымалагічнымі **e, *i*: *дeн', тeпeр; тыхo, ходыты*. Спрадвечныя мяккія *[d], [m]* захаваліся перад гістарычным **h* і на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку: *д'ід, т'ін'; в'ін ходыт', нoсыт', вoны хoд'am', нoс'am'*.

У этымалагічных спалучэннях **гы, *кы, *хы*, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў, і ў пазіцыі перад галосным [e] ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку заднеязычныя захаваліся цвёрдымі: *дoвгый, кoрoткый, тoнкый, тыхый; дoвгeйe, кoрoткeйe, тыхeйe*.

Істотная рыса гэтай гаворкі – гэта як цвёрдыя, так і мяккія спрадвечныя **p, *ж, ш*, *ч, *ц* у пэўных пазіцыях: *гpaд, peкa, пopaдoк, вoвчыiй (vovчы) грыбы 'неядомыя грыбы', жар, жытo, шaпкa, oлeшына 'вольха, алешына', рышeтныцa 'рашэтнік (ядомы губчасты грыб карычневага колеру)', крышаны 'бульбяны суп, звычайна засквараны салам', вoчы, цeп, цeвкa, xлoпцы, мoлoдыцa і кoр'івкa, гр'іх, пoр'ізaв, нa двoр'і, зyстр'ітыca, чeр'ін'*

‘чарэнь’, на меж’і, мыш’і ‘мышы’, лохач’і ‘буякі, дурніцы’, на конц’і, бл’інец’і ‘бліны’ і інш. [4, с. 152].

Вельмі выразнай і яркай адметнасцю разглядаемай гаворкі з’яўляецца губна-зубны зычны [v], які паходзіць з *в, *л. Ён ужываецца не толькі перад галоснымі, але і ў пазіцыі пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы: *ва́та, вода́, плыву́, коро́ва, голо́ва, ла́вка, пра́вда, до́вгый, купы́в* і інш. Сустракаецца губна-зубны [v] (*в < *в, *л) і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *вз’ала́* і інш. [4, с. 153; 5, с. 218].

Значная асаблівасць даследуемай гаворкі – гэта даволі выразнае вымаўленне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі: *в’і́з, го́лод, дуб, н’і́ж, губка, зага́дка, н’і́жка, ска́зка*.

Яшчэ адной характэрнай адметнасцю вывучаемай гаворкі з’яўляецца падаўжэнне зычных паміж галоснымі на месцы гістарычнага спалучэння «мяккі зычны + Ъ»: *з’і́л’л’е, нас’і́н’н’е*.

І нарэшце, істотная і паказальная асаблівасць гаворкі – гэта пашырэнне ў пераважнай большасці слоў перад галоснымі [a], [o], [y] пратэтычных зычных [g], [v]: *гану́ча, гора́ты, го́стрый, во́зеро, во́сен’, во́чы, ву́лыца*, але *ныйедно́го*.

Значныя адметнасці адрозніваюць гэтую гаворку і ў галіне марфалогіі.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелай асновай у творным склоне зафіксаваны з канчаткам -ем: *конё́м, рублё́м, ноже́м, йайце́м*.

Назоўнікам жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне характэрны канчатак -і: *на меж’і́, на двор’і́, на конц’і́*.

Назоўнікі жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з цвёрдай і мяккай асновай у месным склоне адзначаны з канчаткамі -ы, -і, -у: *у ха́ты, у л’і́сы, у по́л’і, у носу́*.

Назоўнікам жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне ўласцівы канчатак -ей: *нема́ бабе́й, хате́й, стрэ́хей, доро́гей*.

У назоўным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку прыметнікі маюць націскны і ненаціскны канчатак -ый: *молоды́й, стары́й, малы́й; но́вый, до́бры́й*.

Яркая і паказальная асаблівасць прыметнікаў разглядаемай гаворкі – гэта поўны двухскладовы ненаціскны і націскны канчатак -ейе ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду: *но́вейе, соло́дкейе, до́брейе, мла́дзейе, старейе*. Аднак у гэтым склоне і ліку ў прыметніках жаночага роду, які ў літаратурнай мове, паслядоўна рэалізуецца поўны двухскладовы ненаціскны і націскны канчатак -а́йа: *но́вайа, до́брайа, мла́дзайа, стара́йа*.

Яшчэ адной выразнай адметнасцю прыметнікаў даследуемай гаворкі з’яўляюцца суфіксы прастай формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў -іш, -ш-: *здо́ров’ішый, хо́р’ішый, шы́р’ішый, доро́ж’ішый, до́р’ішый* [6, с. 96–97].

Зворотня дзяслова пашыраны з постфіксамі *-са (-со), -ца: умы́а́тыса, бра́тыса, робы́тыса, зва́тыса, зп'ака́тыса, бойу́са, купайу́са, бойа́ўса, купа́ўса, н'ішчо зробі́лося; зп'ака́цца, смыйе́цца* і інш.

Адрозніваецца вывучаемая гаворка і тым, што ў аснове інфінітыва аднаўляецца заднеязычны [к]: *пекты́, с'і́кты*. Аднак у форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу ў падобных дзясловах назіраецца паслядоўнае чаргаванне заднеязычных [з], [к] з шыпячымі [ж], [ч]: *стры́жыт', печу́т'* [7, с. 316–318].

Разгледзім яшчэ шэраг найбольш істотных асаблівасцей разглядаемай гаворкі. Назоўнік *чоботы* [боты] ў месным склоне множнага ліку характарызуецца лексіка-граматычнымі формамі: *у чобо́т'ах, у чобота́х*. Дзяслоўныя формы *лята́ць, лята́юць* ужываюцца з націскам на першым складзе асновы: *ле́таты, ле́тайут'*. Дзясловам *і́сці, не́сці* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку ўласціва адметная форма: *ход'у́, нос'у́*. Зворотны дзяслоў *смя́іцца* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку мае фанематычны варыянт: *смыйе́цца*. У выразе *гадзі́ннік (часы́) вісі́ць* дзяслоў *вісе́ць* у трэцяй асобе множнага ліку выступае ў наступнай форме: *часы́ в'і́с'ат'*.

Адрозніваюць і вылучаюць гэтую гаворку і разнастайныя лексічныя асаблівасці: *ба́л'ка* 'бэлька', *б'і́лы грыб* 'баравік', *бл'і́нц'і* 'бліны', *бо́чэчка* 'ячэйка на мёд у сотах', *бу́с'ко* 'бусел', *бе́рэмн'е* 'бярэмя', *во́болок, по́хмарок* 'воблака', *во́вчыі /во́вчы/, о́вечыі /овечы/, жа́бскыі /жа́бскы/* 'неядомыя грыбы', *во́ло* 'валлэ', *волочы́ты, бороно́ваты* 'баранаваць', *ворабе́й, воробе́й* 'вєрабєй', *вусл'і́н* 'услон', *вы́чавкы* 'мякаць унутры гарбуза', *гл'о́кач* 'гліняны збан з вузкай шыйкай', *глы́нка* 'вапна', *го́йдашка* 'арэпі', *го́лова́ст'ік* 'апалонік (хвастатая лічынка жабы)', *горы́х /вєлы́кый заг'і́н/* 'загон, вялікі ўчастак зямлі, поля', *гу́с'єн'і́ца* 'вусень', *дочаны́ца* 'пляменніца', *ды́рно́ваты* 'абрабіць новае поле', *йо́жык* 'вожык', *жереб'у́к* 'жарабя', *загра́не, награ́не* 'аплодненае яйцо', *зато́ўка* 'здор (нутранае свіное сала)', *згы́дыты* 'нанесці шкоду пасевам', *зустр'і́тыса* 'сустрэцца', *і́мн'е* 'вымя ў каровы', *інд'у́к* 'індык', *каменя́цы* 'касцяніцы, касцянікі (лясная травяністая ягадная расліна)', *к'і́шка* *йа́ўкайє, м'а́ўкайє* 'кошка мяўкае', *клу́н'а, гумно́* 'гумно', *кну́р* 'кныр (самец хатняй свінні)', *кны́бен* 'палачка для вязання снапоў', *ковта́ты* 'глытаць, каўтаць', *козл'акы́, губы́* 'ядомыя грыбы', *ко́лесо* 'кола', *коро́ва жы́рна* 'пражэрлівая карова', *корова́ты* 'здзіраць кару з дрэва', *коро́ва шк'ідна́я* 'шкадлівая карова', *коро́ста, костры́ца* 'кастрыца (адходы лёну і канпель, якія атрымліваюцца пасля перацірання і трапання)', *коц'уба́, кочєрга́* 'качарга', *красно́голо́вец, красны́к* 'падасінавік', *кру́мкайут'* 'жабы квакаюць («размова» жаб у цёплы летні дзень)', *кры́ла* 'плаўнікі (орган руху ў рыб і водных жывёл)', *крышаны́* 'бульбяны суп, звычайна засквараны салам', *куб'іо́л* 'кубел (дзеежка з вушкамі і векам для захоўвання салёнага сала)', *ку́бло, гны́здо* 'птушынае гняздо', *ку́ра* 'курыца', *ку́чка* 'выемка ў печы', *кынд'ух* 'страўнік у кабана, свінні', *ла́сыцы* 'узоры ад марозу на акне', *ло́тад* 'потаць', *лохач'і́* 'буякі, дурніцы', *мн'а́со худе́йє* 'нятлуштае смачнае

мяса', *мутыт* 'хлусіць, падманваць', *напросткы* 'прама, наўпрост', *нос'ілки* 'насілы', *облога* 'каўнер у кажусе', *обложный* 'заліўны дождж', *ополонка* 'палонка', *от'оса* 'атосы, атос (драцяныя, з жалезных прутоў або раменныя цяжы, што ідуць ад верхняга канца аглоблі да загваздки)', *паз'ур* 'ногаць, пазногаць', *пасоля* 'фасоля', *п'івен* 'певень', *плешнык* 'аёр (расліна з доўгім мечапалодным лісцем і тоўстым паўзучым карэнішчам, якая мае своеасаблівы востры пах', *полудын* 'сярэдзіна дня', *полукышок* 'палўкаш, палўкашак (плечены караб, які ўстаўляецца ў драбіны воза або ў сані)', *поночы*, *тёмно* 'цёмна', *провываты* 'ачышчаць абмалочанае збожжа', *прыболотухы* 'каўпак кольчаты (ядомы пласціністы грыб светлажаўтавата-бураватага колеру з паўшарападобнай вялікай плоска-пукатай шапкай на высокай ножцы)', *луха* 'пятка, тупы канец яйца', *перевёсло* 'перавясла', *переп'ілка* 'перапёлка', *печурка* 'шампіньён', *радно* 'палатнаяная коўдра', *рышётныца* 'рашэтнік (ядомы губчаты грыб карычневага колеру)', *с'іннык* 'матрац, набіты сенам, саломай', *скопец* 'капец бульбы', *скорлупа* 'шкарлупіна, цвёрдая абалонка яйца', *сморкач* 'некастрыраваны самец авечкі', *спуваты* 'спяваць', *страмына* 'драбіны (прыстаўная лесвіца)', *стежар* 'месца, дзе стаяў стажок', *сухопостой* 'сухастой', *сыновец* 'пляменнік', *сытнык* 'сітняк (сітнік)', балотніца (расліна з гладкімі бязлістымі трубчастымі сцяблінкамі, якая расце на балоцістых месцах)', *табак* 'табака, тытунь, тытун', *товканыца* 'таўчоная бульба, пюрэ', *тепёр* 'сёння', *тёртка* 'тарка (прадмет кухоннага ўжытку для раздраблення, расцірання, напрыклад, бульбы)', *цыбах* 'лісце цыбулі; кветканоснае сцябло ў цыбулі', *цедылка* 'цадзілка (кавалак палатна, марлі і пад. або іншае прыстасаванне для працэджвання малака ці якой-небудзь вадкасці)', *чер'ін* 'чарэнь', *шварка* 'сварка', *шпага* 'стрэмка', *шчавей* 'шчаўе', *шчыл'убына* 'шчыліна', *йажыны* 'ажыны' [8; 9; 10; 11; 12].

Літаратура

1. Гароды і вёскі Беларусі: энцыкл. – Т. 4, кн. II. Брэсцкая вобласць / рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – 608 с.: іл.
2. Памяць : Гісторыка-дакументальная хроніка Пінскага раёна / рэдкал. : Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелТА, 2003. – 624 с.: іл.
3. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся : лінгвістычны атлас для студ. філал. фак. ун.-та / Я.Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, філал. фак., каф. гіст. беларус. мовы і дыялекталогіі. – Брэст : БРДУ, 2009. – 199 с.
4. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 294 с.
5. Клімчук, Ф.Д. Заходнепалескія гаворкі / Ф.Д. Клімчук // Беларуская мова : энцыкл. / рэдкал. : Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. А.І. Міхневіча. – Мінск : БелЭн. 1994. – 665 с. : іл.
6. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд., дапрацаван. і дапоўн. – Мінск : Выш. школа, 1980. – 304 с., карты.

7. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко ; пад рэд. А.І. Жураўскага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
8. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.] ; пад рэд. Р.І. Аванесева, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : Выд-тва АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / рэдкал.: Ф.Д. Клімчук [і інш.] ; пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : 1993 – 1998. – 5 т.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мов-ва ; пад агул. рэд. А.А. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.
11. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка. М.Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.
12. Раслінны свет : тэматычны слоўнік / склад. В.Дз. Астрэйка [і інш.] ; навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 655 с.